

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА

УДК 347.137

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2025.1.16>

О. О. Торбас

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінального процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»

А. В. Чебанов

прокурор другого відділу процесуального керівництва
при провадженні досудового розслідування територіальними органами поліції
та підтримання публічного обвинувачення
Одеської обласної прокуратури

РОЗМЕЖУВАННЯ ПОТЕРПІЛОГО ТА ЦИВІЛЬНОГО ПОЗИВАЧА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

В статті автори порівнюють кримінальні процесуальні статуси потерпілого та цивільного позивача. Автори зазначають, що якщо порівняти положення ч. 1 ст. 55 КПК України та ч. 1 ст. 61 КПК України, то можна помітити, що фактично єдина відмінність між потерпілим-фізичною особою та цивільним позивачем-фізичною особою, яким була задана майнова або моральна шкода, є те, що цивільний позивач також звернувся до уповноваженої посадової особи з цивільним позовом. Хоча така відмінність є очевидною, вона і стає причиною, за якою на практиці виникають проблеми при розмежуванні цих двох правових статусів.

Було зроблено висновок, що Верховний Суд притримується позиції, відповідно до якої ч. 1 ст. 55 КПК України необхідно тлумачити вужче, ніж вона була сформульована законодавцем і при оцінці того, чи може особа бути визнана потерпілою у кримінальному провадженні, обов'язково необхідно встановлювати не лише факт заподіяння майнової чи моральної шкоди, а і зв'язок з об'єктом кримінального правопорушення. Аналізуючи правові позиції Верховного Суду, автори виділяють наступні критерії визнання фізичної особи в якості потерпілого у кримінальному провадженні:

- 1) особі було завдано фізичну, майнову або моральну шкоду;*
- 2) таку шкоду було завдано кримінальним правопорушенням;*
- 3) суспільне благо, якому було завдано шкоду, має бути безпосереднім об'єктом відповідного кримінального правопорушення.*

Перші два критерії є очевидними та такими, що не потребують додаткових роз'яснень, адже вони чітко передбачені в ч. 1 ст. 55 КПК України. Третій же критерій впливає з практики Верховного Суду та виступає фактично єдиною підставою розмежування цивільного позивача та потерпілого у кримінальному процесі. Якщо в ході здійснення кримінального провадження буде встановлено, що особі хоча і було завдано майнової або моральної шкоди, але така шкода не стосується об'єкту кримінального правопорушення, то такій особі має бути відмовлено у визнанні потерпілим та може бути запропоновано подати цивільний позов.

Ключові слова: кримінальне провадження, потерпілий, цивільний позивач, кримінальний процесуальний статус, майнова шкода.

Постановка проблеми. Момент набуття особою певного статусу у кримінальному процесі має вкрай велике значення, адже з цього моменту вона може реалізувати свої права під час розслідування, розгляду та вирішення кримінальних правопорушень. В той же час і науковці, і практики неодноразово звертали увагу на відсутності єдиної концепції побудови положень кримінального процесуального законодавства, через що виникають труднощі у правозастосуванні. І однією з таких проблем, як свідчить практика, є складність у визначенні критеріїв відокремлення потерпілого та цивільного позивача.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемою оцінки кримінального процесуального статусу потерпілого та цивільного позивача переймалися такі вчені як С.Є. Абламський, І.В. Мудрак, І.О. Романчук, М.В. Сенаторов, К.О. Таранець та інші. В той же час наявна прогалина в частині порівняння їх процесуальних статусів, що і вказує на актуальність даного дослідження.

Мета статті – порівняти процесуальні статуси потерпілого та цивільного позивача з метою встановлення критеріїв для їх розмежування.

Виклад основного матеріалу. Вчені досить активно вивчали та продовжують досліджувати специфіку правового статусу потерпілого. Так, у кримінальному праві потерпілого розглядають як «суб'єкта суспільних відносин, що є об'єктом кримінально-правової охорони і якому заподіюється шкода при вчиненні злочину чи створюється реальна загроза заподіяння такої шкоди» [1, с. 212]. М.В. Сенаторов, визначаючи ознаки потерпілого від злочину, говорить, що це «соціальний суб'єкт (фізична чи юридична особа, держава, інше соціальне утворення або ж суспільство в цілому), благо, праву чи інтересу якого, що знаходиться під охороною кримінального закону, злочином заподіюється шкода або створюється загроза такої» [2, с. 60].

Велика Палата Верховного Суду в постанові від 16.01.2019 зазначила, що «поняття «потерпілий» у матеріальному кримінальному праві та у кримінальному процесі за змістом не є тотожними. У кримінально-правовому розумінні потерпілий – це особа, якій кримінальним правопорушенням безпосередньо заподіюється фізична, моральна та/або матеріальна шкода (або існує безпосередня загроза її заподіяння)... Визначення статусу потерпілого настає з моменту вчинення щодо такої особи кримінального правопорушення, а не з моменту

подання такою особою відповідної заяви, як це передбачено ч. 2 ст. 55 КПК» [3]. Відповідно, кримінально-правове та кримінальне процесуальний розуміння сутності потерпілого не співпадає, адже з точки зору кримінального права потерпілим вже визнається особа, яка зазнала фізичної, майнової або матеріальної шкоди. В той же час момент набуття особою статусу потерпілого стосується не стільки факту вчинення кримінального правопорушення, скільки факту звернення відповідної особи до уповноваженого правоохоронного органу із заявою.

Відповідно до ч. 2 ст. 55 КПК України, права і обов'язки потерпілого виникають з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого. З таким формулюванням не погоджується О. О. Сольонова, яка зазначає, що «таке регулювання не узгоджується з фундаментальними положеннями доказового права, у зв'язку з чим особа має набувати процесуальний статус потерпілого лише після доведення того факту, що вчинено кримінальне правопорушення, яким їй заподіяно вказану шкоду. Для цього потрібно змінити процесуальну форму початку досудового розслідування» [4, с. 40–41]. С.Є. Абламський з цього приводу зазначає, що «в одних випадках наслідки включаються в диспозицію статті Особливої частини КК як обов'язкова ознака складу злочину, а в інших ні. З огляду на це, злочини поділяються на дві групи: 1) з матеріальним складом; 2) з формальним складом. Тож, у злочинах із формальним складом для наявності об'єктивної сторони закон вимагає встановлення тільки діяння, а наслідки є не обов'язковою ознакою, у зв'язку з чим їх встановлення на кваліфікацію злочину не впливає. У таких злочинах сам факт вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого КК, утворює закінчений злочин (наприклад, втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, шпигунство, погроза вбивством, погроза знищення майна, завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину тощо)» [5, с. 18].

Немає серед науковців і єдності у розумінні самого статусу потерпілого. Наприклад, Н.В. Михайлова зазначає, що «потерпілою необхідно вважати також фізичну і юридичну особу, якщо злочином завдано шкоди її діловій репутації, а не лише майнових збитків» [6]. Мудрак І.В. з цього приводу зазначає, що «забезпеченню законних інтересів потерпілого – юридичної особи в кримінальному про-

вадженні слугуватиме вказівка в законі на шкоду немайнового характеру поряд із майновою шкодою, що може бути заподіяна такій особі внаслідок вчинення кримінального правопорушення. Вищенаведене вказує на необхідність внесення змін та доповнень до ч. 1 ст. 55 КПК щодо визначення потерпілого в кримінальному провадженні з тим, щоб викласти її у такій редакції: «Потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням чи суспільно небезпечним діянням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди або щодо якої створена загроза заподіяння такої шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням чи суспільно небезпечним діянням завдано майнової або немайнової шкоди» [7, с. 177].

В той же час в межах даного дослідження ми хочемо провести порівняння між кримінальним процесуальним статусом потерпілого та цивільного позивача як в аспекті сутності такого статусу, так і у прив'язці до підстав і порядку його набуття. Власне цим питанням переймалися і інші вчені. Так, М. Тлепова стверджує, що «цивільного позивача з кола учасників кримінального провадження слід взагалі виключити, оскільки процесуальні статуси потерпілого та цивільного позивача, враховуючи їх право на отримання відшкодування за пред'явлення цивільного позову, майже повністю тотожні, тому відсутня потреба додатково наділяти потерпілого процесуальним статусом цивільного позивача» [8, с. 59]. В той же час О. Щиголь зазначає, що «виключення з КПК норм про цивільного позивача у кримінальному провадженні, призведе до деформування та розмиття процесуального статусу потерпілого, оскільки тільки останні зможуть пред'явити цивільний позов, що, в свою чергу, обмежує права тих осіб, які бажали б уникнути набуття статусу потерпілого, або призведе до необхідності визнання потерпілим виключно для отримання особою права на пред'явлення цивільного позову» [9, с. 317]. К.О. Таранець у зв'язку з цим стверджує, що «залишення цивільного позову без розгляду, позовної заяви – без руху і не усунення її недоліків в установлені судом строки, що веде до повернення позовної заяви, відмова від цивільного позову в кримінальному провадженні, мають прямий вплив на статус особи цивільного позивача в кримінальному процесі, проте не позбавляють таку особу процесуального статусу потерпілого. Вбачається і темпоральна відмінність, коли процесуальний

статус цивільного позивача може бути набутий значно пізніше статусу потерпілого, якщо цивільний позов подано безпосередньо суду до початку розгляду справи по суті. Відтак, хоча права і обов'язки потерпілого та цивільного позивача, згідно КПК України, співвідносяться як загальне і спеціальне (особливе), дозволяє ідеальне поєднання в одній особі потерпілого та цивільного позивача, але не виключає участі у кримінальному процесі цивільного позивача і за відсутності статусу потерпілого» [10, с. 75].

Продовжуючи дані дослідження, ми хочемо також звернутися до визначень потерпілого та цивільного позивача, які передбачені кримінальним процесуальним законодавством. Так, якщо порівняти положення ч. 1 ст. 55 КПК України та ч. 1 ст. 61 КПК України, то можна помітити, що фактично єдина відмінність між потерпілим-фізичною особою та цивільним позивачем-фізичною особою, яким була задана майнова або моральна шкода, є те, що цивільний позивач також звернувся до уповноваженої посадової особи з цивільним позовом. Хоча така відмінність є очевидною, вона і стає причиною, за якою на практиці виникають проблеми при розмежуванні цих двох правових статусів.

Змоделюємо ситуацію – в результаті порушення правил дорожнього руху особою, яка була за кермом іншого авто, було нанесено тілесні ушкодження середньої тяжкості. Відповідно, дане кримінальне правопорушення буде кваліфіковане за ч. 1 ст. 286 КК України – порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особою, яка керує транспортним засобом, що спричинило потерпілому середньої тяжкості тілесне ушкодження. Особа, яка отримала тілесні ушкодження, в даному кримінальному провадженні набуває статусу потерпілого (за умови, що нею було подано заяву про кримінальне правопорушення або заява про залучення її до кримінального провадження в якості потерпілого). Власник авто, який не брав участі в ДТП, проте який бажає відшкодувати майнову шкоду у зв'язку з пошкодженням транспортного засобу, має право подати цивільний позов та, відповідно, отримує статус цивільного позивача. Однак чи має право власник транспортного засобу замість цивільного позову також подати заяву про залучення його до провадження в якості потерпілого? Нагадуємо, що відповідно до визначення, яке надається в ч. 1 ст. 55 КПК України, потерпілим також є фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдана майнова

шкода. В даному конкретному випадку власник транспортного засобу підпадає під ці ознаки, тому, якщо буквально тлумачити дану норму закону, то кримінальний процесуальний статус буде залежати виключно від волі самої особи: у випадку подання цивільного позову власник транспортного засобу стає цивільним позивачем, а у випадку подання заяви про залучення його в якості потерпілого – потерпілим. Звертаємо також увагу на той факт, що потерпілим може бути особа, якій завдано лише моральної шкоди, що дозволяє тлумачити ч. 1 ст. 55 КПК України ще ширше. Відповідно, виникає ситуація, за якої кримінальний процесуальний статус особи залежить не від об'єктивних обставин, які власне і будуть визначати коло прав та обов'язків, а від суб'єктивного бажання набутти той чи інший статус. І хоча кримінальне процесуальне законодавство дозволяє певний ступінь дискреції, конкретно в даному випадку коло прав у потерпілого та цивільного позивача суттєво відрізняється, що вказує на неправильність підходу визначати статус особи виключно в залежності від її бажання.

При цьому законодавець не уточнює, якою саме має бути шкода, обмежуючись лише формулюванням, що моральна або майнова шкода має бути «завдана кримінальним правопорушенням», що можна використовувати як ще один аргумент на користь позиції, що «стандартний» в нашому розумінні цивільний позивач може претендувати на статус потерпілого за його власним бажанням.

Необхідно зазначити, що на практиці такі ситуації виникають досить часто, у зв'язку з чим судді починають виробляти власні критерії щодо встановлення того, чи може особа, якій завдано лише майнової чи моральної шкоди, бути визнаною потерпілим у кримінальному провадженні. Так, Верховний Суд вказує наступне: «щодо доводів сторони захисту про неправильне вирішення цивільного позову ОСОБА_9 тому, що внаслідок ДТП вона не отримала тілесних ушкоджень та не може бути потерпілою, слід зазначити таке. Основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 286 КК України є безпека руху й експлуатація автомобільного та деяких інших видів транспорту, а його додатковим обов'язковим об'єктом є життя та здоров'я особи. Відповідальність за ч. 1 ст. 286 КК України залежить від наслідків, які настали, а саме заподіяння потерпілому середньої тяжкості тілесних ушкоджень. В результаті ДТП водієві ОСОБА_9 не спричинено наслідків, передбаче-

них ч. 1 ст. 286 КК України, тому її безпідставно визнано потерпілою у даному кримінальному провадженні. Разом із цим, судами попередніх інстанцій чітко встановлено, що внаслідок ДТП ОСОБА_9 заподіяно шкоду її майну, а саме пошкоджено автомобіль «Volkswagen Tiguan», тобто спричинено майнову шкоду, яка витікає із злочину. Тому визнання ОСОБА_9 потерпілою не вплинуло на можливість ухвалити законне й справедливе судові рішення у даному провадженні, відтак це порушення не можна вважати істотним з огляду на вимоги ст. 412 КПК України» [11]. В даному випадку Верховний Суд констатував, що особу було неправильно визнано потерпілим, але в цілому це не обмежило право особи на відшкодування шкоди, а тому не повинно вважатися істотним порушенням вимог кримінального процесуального законодавства. Однак ми звертаємо увагу саме на те, що така особа не повинна була бути визнаною потерпілою в такому кримінальному провадженні.

Таким чином Верховний Суд притримується позиції, відповідно до якої ч. 1 ст. 55 КПК України необхідно тлумачити вужче, ніж вона була сформульована законодавцем і при оцінці того, чи може особа бути визнана потерпілою у кримінальному провадженні, обов'язково необхідно встановлювати не лише факт заподіяння майнової чи моральної шкоди, а і зв'язок з об'єктом кримінального правопорушення.

Аналогічне правило необхідно застосовувати і відносно інших кримінальних правопорушень. Так, у кримінальному провадженні щодо вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 366 КК України (службове підроблення), суд зазначив наступне: «об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 366 КК України є встановлений порядок службової діяльності в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, установах чи організаціях незалежно від форми власності. Законодавцем віднесено злочини, передбачені ст. 366 КК України до Розділу XVII кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної із наданням публічних послуг, а отже слідчим обґрунтовано відмовлено у залученні в якості потерпілого ОСОБА_7, оскільки кримінальні правопорушення, передбачені ч. 1 ст. 366 КК України відносяться до злочинів з формальним складом для наявності об'єктивної сторони якого не є обов'язковим настання суспіль-

но-небезпечних наслідків, зокрема спричинення шкоди» [12].

Ми не будемо стверджувати, що така практика є універсальною, адже можна знайти велику кількість судових рішень, в яких судді інакше тлумачать ч. 1 ст. 55 КПК України. Тому це ще раз підкреслює необхідність детального дослідження не лише специфіки кримінального процесуального статусу потерпілого, але й встановлення відмінності зі статусом цивільного позивача.

Висновки та пропозиції. Оцінюючи позиції Верховного Суду, які були зазначені вище, а також логіку окремих положень кримінального процесуального законодавства, можна дійти висновку, що будь-який потерпілий може стати цивільним позивачем (за умови подання ним цивільного позову), але не будь-який цивільний позивач може стати потерпілим. Якщо притримуватись позиції щодо необхідності буквального тлумачення ч. 1 ст. 55 КПК України, яка визначає потерпілим особу, якій кримінальним правопорушенням було завдано моральну або майнову шкоду, то в такому випадку взагалі зникає необхідність у існуванні такого суб'єкту як цивільний позивач, адже його процесуальний статус повністю буде поглинатися процесуальним статусом потерпілого. В той же час ми підтримуємо позицію, що такі процесуальні статуси різні. Звертаємо увагу, що в ст. 56 КПК України, де перелічені права потерпілого, зазначено, що він має право на «відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди в порядку, передбаченому законом». Таке відшкодування шкоди можливе лише шляхом подачі цивільного позову. Тому можна стверджувати, що статус потерпілого лише констатує факт наявності шкоди, але не покладає на особу, винувату у вчиненні кримінального правопорушення, обов'язку її відшкодовувати, такий обов'язок з'являється тільки після розгляду та задоволення цивільного позову судом. Іншими словами потерпілий, який бажає саме відшкодування шкоди, зобов'язаний для цього подати цивільний позов, в іншому випадку обов'язок щодо відшкодування шкоди по відношенню до нього не настає.

Поряд з цим кримінальний процесуальний статус цивільного позивача породжує обов'язок у іншої особи відшкодувати шкоду, завдану кримінальним правопорушенням, проте лише факт існування такого обов'язку не робить цю особу потерпілим. Аналізуючи правові позиції Верховного Суду, можна виділити наступні критерії

визнання фізичної особи в якості потерпілого у кримінальному провадженні¹:

1) особі було завдано фізичну, майнову або моральну шкоду;

2) таку шкоду було завдано кримінальним правопорушенням;

3) суспільне благо, якому було завдано шкоду, має бути безпосереднім об'єктом відповідного кримінального правопорушення.

Перші два критерії є очевидними та такими, що не потребують додаткових роз'яснень, адже вони чітко передбачені в ч. 1 ст. 55 КПК України. Третій же критерій впливає з практики Верховного Суду та виступає фактично єдиною підставою розмежування цивільного позивача та потерпілого у кримінальному процесі. Якщо в ході здійснення кримінального провадження буде встановлено, що особі хоча і було завдано майнової або моральної шкоди, але така шкода не стосується об'єкту кримінального правопорушення, то такій особі має бути відмовлено у визнанні потерпілим та може бути запропоновано подати цивільний позов.

Список використаної літератури:

1. Романчук І.О. Кримінально-правова характеристика потерпілого від злочину, передбаченого статтею 148 Кримінального кодексу України. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2015. № 3 (11). С. 209-222.
2. Сенаторов М. В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві / За редакцією доктора юридичних наук, професора, академіка Академії правових наук України В. І. Борисова. Х.: Право, 2006. 208 с.
3. Постанова ВП ВС від 16.01.2019, справа № 439/397/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79298600>
4. Сольонова О. О. Показання потерпілого як джерело доказів у кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2018. 239 с.
5. Абламський, С. Є. Щодо моменту визнання особи потерпілим у кримінальному провадженні. *Актуальні питання досудового розслідування та тенденції розвитку криміналістичної методики* : тези доп. всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 21 листоп. 2018 р.). МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. С. 17-19.
6. Михайлова Н.В. Інститут захисту прав потерпілого за новим КПК України. *Право і суспільство*. 2013. № 2. С. 203–206.

¹Задля недопущення необґрунтованого розширення даного дослідження ми не будемо брати до уваги осіб, які діють в інтересах власників облігацій та які також можуть визнаватися потерпілими

7. Мудрак І.В. Щодо визнання особи потерпілою у кримінальному провадженні. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 2. С. 175-180.
8. Тлепова М. І. Процесуальне становище потерпілого під час досудового розслідування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2015. 221 с.
9. Щиголь О. Співвідношення процесуального статусу потерпілого з процесуальними статусами заявника і цивільного позивача у кримінальному провадженні. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2023. № 4 (56). С. 312-320.
10. Таранець К.О. Доступ до правосуддя цивільного позивача у кримінальному процесі: дис. ... доктора філософії 081 «Право». Київ, 2024. 300 с.
11. Постанова ККС ВС від 08.12.2022, справа № 686/11795/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107938401>
12. Ухвала Вінницького апеляційного суду від 19.07.2024, справа № 127/19508/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120598240>

Torbas O. O., Chebanov A. V. Distinction between victim and civil plaintiff in criminal proceedings

In the article, the authors compare the criminal procedural statuses of the victim and the civil plaintiff. The authors note that if we compare the provisions of Part 1 of Art. 55 of the Criminal Procedure Code of Ukraine and Part 1 of Art. 61 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, we can see that in fact the only difference between the victim-individual and the civil plaintiff-individual who was charged with property or moral damage is that the civil plaintiff also applied to the authorized official with a civil claim. Although such a difference is obvious, it becomes the reason why in practice problems arise when distinguishing these two legal statuses. It was concluded that the Supreme Court adheres to the position according to which Part 1 of Art. 55 of the Criminal Procedure Code of Ukraine must be interpreted more narrowly than it was formulated by the legislator and when assessing whether a person can be recognized as a victim in criminal proceedings, it is necessary to establish not only the fact of causing property or moral damage, but also the connection with the object of the criminal offense. Analyzing the legal positions of the Supreme Court, the authors distinguish the following criteria for recognizing an individual as a victim in criminal proceedings:

- 1) the person was caused physical, property or moral damage;*
- 2) such damage was caused by a criminal offense;*
- 3) the public good to which the damage was caused must be the direct object of the relevant criminal offense.*

The first two criteria are obvious and do not require additional explanations, since they are clearly provided for in Part 1 of Article 55 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. The third criterion follows from the practice of the Supreme Court and is actually the only basis for distinguishing between a civil plaintiff and a victim in criminal proceedings. If, during the criminal proceedings, it is established that although a person has suffered property or moral damage, such damage does not relate to the object of the criminal offense, then such a person should be denied recognition as a victim and may be offered to file a civil lawsuit.

Key words: *criminal proceedings, victim, civil plaintiff, criminal procedural status, property damage.*